

УДК 342.726-053.6

Н. М. Крестовська

ЮВЕНАЛЬНА ПРАВОВА КУЛЬТУРА

Категорія правової культури є одною з найбільш досліджених у сучасній юридичній науці, незважаючи на те, що її відносно недавно (в 60-ті рр. ХХ ст.) було введено до наукового обороту. З існуючих методологічних підходів до вивчення правової культури суспільства найбільш точним видається аксіологічний. Так, наприклад, М. М. Вопленко говорить про правокультурність як особливий зріз або рівень правосвідомості, законності, законодавства та юридичної практики, а також правових установ, що характеризується їхньою відповідністю цінностям людської культури на певному етапі розвитку суспільства [2, с. 42–43].

Структурно правова культура визначається більшістю авторів як сукупність усіх позитивних правових явищ певного суспільства, що виражається у стані правосвідомості громадян і посадових осіб держави, рівнях досконалості чинного законодавства, законності і правопорядку, розвитку юридичної техніки, культури правотворчості та правозастосування.

Розмаїття правової культури, як правило, передається через її суб'єктну характеристику. За цим критерієм виокремлюють правову культуру особистості, соціальної або професійної групи, а також правову культуру суспільства. На наш погляд, усвідомлення багатства та специфіки цього явища буде неповною без звернення до змістовної сторони правової культури, зумовленої, серед іншого, галузевими особливостями та ціннісними орієнтаціями чинного права. Сучасна юриспруденція оперує поняттями конституційно-правової культури (Б. А. Страшун), кримінально-правової культури (В. В. Кулигін), культури прав людини (Л. І. Глухарева, О. А. Лукашева, Є. М. Павленко). Остання визначається як система знань, ціннісних орієнтацій та поглядів, психологічних почуттів, заснованих на визнанні та повазі гідності людини, її прав і свобод, а також практичних навичок та умінь по їх реалізації та захисту [8, с. 6]. Одним з компонентів культури прав людини, на наш погляд,

має бути визнана ювенальна правова культура (культура прав дитини), формування якої відбувається на межі ХХ—ХХІ століть. Обґрунтуванню та аналізу цієї наукової категорії присвячується ця стаття.

Ювенальна правова культура базується на усвідомленні, визнанні та прийнятті суспільством таких цінностей, як діти та дитинство. Цінність дітей, на відміну від дитинства (що сприймалось як хвороба, від якої слід якомога скоріше одужати), визнавалася і визнається будь-яким суспільством, але у традиційному суспільстві цінність дитини визначалася не її «дитячістю», а, у кращому випадку, сприймалась як свідоцтво повноцінності сім'ї, як безкоштовні робочі руки і, найголовніше, як страхування на майбутнє. У сучасному цивілізованому світі ціннісна прогалина між поняттями «дитинство» та «дитина» подолана. Дитина є цінною саме тим, що вона — дитина, що вона переживає період життя, який є унікальним. Дитинство за своєю природою, внаслідок свого інноваційного потенціалу та відкристості світу цінностей є, по суті, ідеальною моделлю буття людини. Тому сучасна філософська антропологія та соціальна філософія визначають гармонійно розвинуту особистість як людину, яка у дорослому стані зберегла найкращі риси дитини — відкритість світу та Іншому, довірливість, цікавість, здатність дивуватися, адаптивність тощо.

На правовому рівні цінність дитини та дитинства знайшла відбиток у закріпленні не тільки захисту охорони прав дитини, але й визнанні дітей самостійними суб'єктами права, що є основною «заслугою» ратифікованої усіма державами світу Конвенції про права дитини. Принципово новий підхід світу дорослих до світу дитинства заснований на визнанні пріоритету запитів, інтересів, потреб дітей, самоцінності та суверенітету дитячої субкультури, прав дитини на особливе піклування та допомогу, на захист від насильства з боку дорослих, на перевагу при розподілі ресурсів суспільства, як у сприятливі, так і у важкі часи. Діти в першу чергу мають користуватися результатами успіхів людства і в останню — страждати від його невдач.

Ключовим моментом формування ювенальної правової культури сучасного суспільства є ювенальна правосвідомість. Ще на початку ХХ ст. Еллен Кей писала про те, що прорив у сфері прав дитини стане можливим тільки за умови формування нової правосвідомості: «Така свідомість зробить турботу про нове покоління, його виникнення, про догляд за ним і виховання його центральним завданням суспільства; навколо цього завдання будуть групуватися всі звичаї та закони, усі суспільні установи, воно стане точкою зору, з якої будуть обговорюватися всі інші рішення» [4, с. 2].

У свою чергу базовим елементом ювенальної правосвідомості є система знань про права дитини (якщо ширше — про правовий статус дитини), на що має бути орієнтоване як молоде покоління, так і, насамперед, дорослі. На сьогодні наукова концепція правового статусу дитини на пострадянському просторі вироблена зусиллями спеціалістів у сфері

ювенального права (В. І. Абрамов, Дж. ван Бюрен, Н. Є. Борисова, О. В. Бутько, О. І. Вінгловська, Л. Ю. Голишева, С. П. Коталейчук, Н. М. Опольська та ін.), популяризована численними навчальними посібниками. Але якщо можна говорити про наявність доволі високого наукового рівня ювенальної правосвідомості, то професійний її рівень залишає бажати кращого. Як правило, в ювенальному законодавстві обізнані лише працівники органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, причому поінформованість не завжди означає готовність та уміння діяти у дусі ювенальної правової культури.

Відсутність спеціальної підготовки юристів (суддів, прокурорів, адвокатів тощо), які у своїй професійній діяльності покликані вирішувати «дитячі» питання, є визначальним чинником проблем у формуванні професійного «шару» ювенальної правової культури. Так, у ході реалізації проекту «Суд, дружній до дитини» (2008 р.) було виявлено, що судді місцевих судів слабо орієнтуються у процесуальних аспектах реалізації права дитини на участь у справах, які її стосуються, зокрема, не знають і тим більше не застосовують ратифіковану Україною Європейську конвенцію про здійснення прав дитини [11]. Як показують узагальнення судової практики, не враховується думка дитини при вирішенні таких питань, як визначення місця проживання дитини при розлученні батьків, призначення аліментів тощо [9]. Наведені факти говорять про залишки морально застарілого розуміння дитини як об'єкта, а не суб'єкта правових дій. Занепокоєння недостатньою поінформованістю про нормативні акти міжнародного ювенального права серед відповідних українських спеціалістів висловив Комітет ООН з прав дитини [5].

Звітуючи про виконання Україною Конвенції про права дитини, державні органи відзначають наявність ювенально-орієнтованих юридичних дисциплін у вищих навчальних закладах юридичного спрямування [7, с. 17]. Але це скоріше видання бажаного за реальне. Слід констатувати на сьогодні відсутність в Україні системи підготовки кадрів для правничої роботи з дітьми.

Доволі важко оцінити стан буденної ювенальної правосвідомості. Але окремі відомості принаймні про поінформованість дітей про свої права наявні. За даними всеукраїнського соціологічного дослідження 2000 р., від 10 до 30 % дітей шкільного віку не знали про наявність у них тих чи інших прав, причому найбільш слабкі знання були виявлені щодо особистих прав (на особисте життя, на захист від інформації, що шкодить благополуччю тощо). Найбільш поінформованими діти були щодо права на виховання у сім'ї, права на освіту, на використання рідної мови. Що стосується поінформованості в окремих соціальних групах дітей, то найменш поінформованими щодо усіх прав були діти у складній життєвій ситуації (діти-інваліди, діти-сироти, вихованці дитячих будинків, діти з неблагополучних сімей, діти-мігранти тощо) [6]. У 2008 р. експертні оцінки щодо обізнаності дітей про свої права були зроблені у ході дослідження «Стан застосування законодавства України в сфері

захисту прав дитини на рівні Херсонської області». За твердженнями експертів діти в основному були ознайомлені зі своїми правами, але не знали способів їх захисту. В основному підтверджують такий висновок і автори III та IV зведеної періодичної доповіді України щодо виконання Конвенції з прав дитини [3; 7, с. 11].

Освіта у сфері прав дитини відповідно до міжнародних ювенальних стандартів є одним із завдань сучасної держави. Інструментами ювенально-просвітньої діяльності мають стати навчальні дисципліни, соціальна реклама, державні, муніципальні та громадські організації. На сьогодні Конвенція ООН про права дитини вивчається учнями 5–9-х класів в межах курсів за вибором «Права дитини», «Граї за правилами», «Практичне право», «Громадянська освіта» тощо; учнями 9-го класу в межах обов'язкового курсу «Основи правознавства». Певну роль у просуванні знань про права дитини відіграють ЗМІ. Але особливо відзначимо роль державних інституцій в ювенально-виховній роботі. Зокрема, роз'яснення та пропаганда прав, свобод і законних інтересів дитини серед дітей та їх законних представників є частиною виконання державами-учасницями Конвенції про права дитини. У багатьох країнах ця функція покладена на омбудсмана з прав дитини, як правило, найбільш шанованого та авторитетного спеціаліста у сфері захисту прав дитини. В Україні така державна посада не передбачена законодавством, а до переліку функцій Уповноваженого Верховної Ради з прав людини просвітницька функція не входить.

Ювенально-правове виховання, як уявляється, має здійснюватися в тісній єдності з формуванням етичних і ціннісних настанов особистості. Адже ювенальна правосвідомість як, можливо, жодна інша відмітна своїм емоційно-психологічним компонентом. Феномен дитинства повинен бути переосмислений суспільством не тільки з позицій права, але й релігії, і моралі. Передусім, таким засадничим принципом ювенально-правового виховання має стати толерантність, що у заломленні до дитини означає прийняття її інакшості у порівнянні з дорослим, повагу до її гідності, готовність почути та врахувати її думку. Між тим сьогодні в Україні спостерігається поступове сповзання до середньовічних уявлень про дитину як про власність батьків, що, на жаль, ініціюється окремими організаціями, які у правах дитини вбачають загрозу традиційним релігійним та сімейним цінностям.

Освіта у сфері прав дитини має бути безперервною і орієнтованою не тільки на дітей, але й на їхніх батьків. Як видається, недооцінка цієї цільової аудиторії у пропаганді прав дитини є основною причиною успіху сьогоднішньої контрпропаганди з боку окремих кіл громадськості, які ратують за скасування ратифікації Україною Конвенції про права дитини та усього ювенального законодавства. Спотворене розуміння прав дитини як виключно вільної волі, що нібито дається дитині без будь-яких обмежень, призвело до деформації і так дуже тендітної та нерозвинutoї ювенальної правосвідомості пересічних громадян України.

Ювенальна правова культура передбачає активну державну правову політику, насамперед, — удосконалення ювенального законодавства і ювенальних установ. Найважливішим кроком сучасних держав у цьому напрямку стало приєднання до Конвенції ООН з прав дитини, розробка на її основі інших регіональних і спеціальних міжнародних ювенальних стандартів. Принципи ювенального права в багатьох державах мають конституційний ранг. Так, наприклад, Конституція України в ст. 51 гарантує державну охорону дитинства, а ст. 52 декларує: рівність дітей у своїх правах незалежно від походження, а також незалежно від того, народилися вони в шлюбі або поза шлюбом; заборона будь-якого насильства над дитиною та її експлуатації, переслідування за такі дії; утримання і виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, за рахунок держави; підтримку і заохочення благодійності щодо дітей.

Однак конституційного закріплення принципів ювенального права явно не досить для формування повноцінної ювенальної політики держави. На їхній основі має бути створене розгорнуте несуперечливе ювенальне законодавство. На сьогодні Україна має низку актів ювенального законодавства, серед яких — закони «Про охорону дитинства», «Про органи і служби у справах дітей і спеціальні установи для дітей», «Про соціальну роботу з дітьми й молоддю», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей». Ці закони становлять нормативний компонент ювенальної правової культури, який, попри все вищевказане, на сьогодні не є досконалим. Раз у раз акти ювенального законодавства демонструють застарілий підхід до дітей як до пасивного об'єкта зусиль держави, суспільства, сім'ї. Так, у Законі України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» діти фігурують як об'єкт соціальної роботи [10, ст. 4]. Кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство України містить норми, які деякою мірою забезпечують підвищений захист дитини, яка перебуває в конфлікті із законом, але все-таки кримінальний процес щодо неповнолітніх залишається модифікацією загального кримінального процесу і тому має каральний і надто формалізований характер, не усуває стигматизації дитини і слабо впливає на її ресоціалізацію. Приватноправові галузі українського законодавства «пристосовані» до потреб дитини ще менше. Так, попри ратифікацію країною Європейської конвенції про здійснення прав дітей, вони не забезпечують повноцінну участь дитини у вирішенні справ, які її напряму стосуються.

Найбільшою ж проблемою в Україні залишається недосконалість ювенальних установ, у системі яких досі відсутні такі обов'язкові елементи, як ювенальні суди та омбудсман з прав дитини. Зазначимо, що об'єднана Європа давно уже перегорнула сторінку під назвою «Створення ювенальної юстиції» і переходить на принципово новий рівень створення юстиції, дружньої до дітей [12].

У підсумку зазначимо таке:

Ювенальна правова культура виступає як процес і результат усвідомлення суспільством цінності дитинства, визнання необхідності захисту прав дітей і сприяння їх соціалізації з використанням усього арсеналу правових засобів, наявних у певному суспільстві. Носієм ювенальної правової культури виступає як суспільство у цілому, так і окремі соціальні та професійні групи (діти, їх батьки, вчителі тощо), так і окремі індивіди.

Умови формування ювенальної правової культури українського суспільства уявляються як комплекс правотворчих, організаційних, просвітніх заходів, що включають: виховання дітей і дорослих у дусі поваги до прав дитини, удосконалення ювенального законодавства та імплементація міжнародних ювенальних стандартів, реформування системи ювенальних установ, підготовка фахівців для роботи в системі захисту прав дитини.

Ювенальна правова культура в Україні формується у край нерівномірно. Якщо можна констатувати певні успіхи у пропаганді прав дитини та правотворчій діяльності щод формування ювенального законодавства, то реформування інституційної оболонки ювенальної правової культури у вигляді спеціалізованих юридичних установ для дітей та кадрового корпусу правоохоронців, правозахисників та інших спеціалістів, покликаних для роботи з дітьми, явно гальмується. Пошук шляхів удосконалення ювенально-правової складової правової культури українського суспільства є напрямом для подальших наукових розвідок у цій царині.

Л і т е р а т у р а

1. Альтернативний звіт про виконання Україною положень Конвенції про права дитини (2002–2008) : підготовлений громадськими організаціями України. — К., 2009. — 90 с.
2. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура : учеб. пособие / Н. Н. Вопленко. — Волгоград : Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2000. — 52 с.
3. Дослідження «Стан застосування законодавства України в сфері захисту прав дитини на рівні Херсонської області» [Електронний ресурс] // Соціопростір Херсонщини. — Режим доступу : <http://www.socioprostir.org.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=262>.
4. Кей Э. Век ребенка / Элен Кей ; пер. с нем. Е. Залого и В. Шахно ; под ред. и с предисл. Ю. И. Айхенвальда. — М. : Изд. Д. П. Ефимова, 1905. — XXX, 293 с.
5. Комітет з питань захисту прав дітей. Сорок п'яте засідання. Розгляд рапортів країн-учасників, поданих відповідно до статті 12 (1) Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії : Заключні спостереження: Україна CRC/C/OPSC/UKR/CO/1, 8 червня 2007 р. [Електронний ресурс] // Громадський моніторинг виконання Конвенції ООН про права дитини в Україні. — Режим доступу : http://childrights.in.ua/upload/CRC_OPSC_ConcludingObservations_Ukr.doc.
6. Котляр А. Діти: майбутнє й теперішнє / Алла Котляр // Дзеркало тижня. — 2002. — 1 черв.

7. Національний звіт «Зведена III та IV періодична національна доповідь про реалізацію Україною положень Конвенції ООН про права дитини» (2002–2006 рр.). — К.: Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2007. — 176 с.
8. Павленко Е. М. Формирование культуры прав человека и конституционного правосознания в современной России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Е. М. Павленко. — М., 2006. — 28 с.
9. Практика розгляду судами справ, пов'язаних із позбавленням батьківських прав, поновленням батьківських прав, усиновленням, установленням опіки та піклування над дітьми [Електронний ресурс] / В. М. Барсукова, О. Є. Бурлай // Верховний Суд України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/a4d3352197ef027fc225764200351814?OpenDocument>
10. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю : Закон України від 21 черв. 2001 р. № 2558-III [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2558-14>.
11. Реуцький К. Скільки «важить» думка дитини у польських та українських судах? [Електронний ресурс] / Костянтин Реуцький // Перша юридична експертиза. — Режим доступу: <http://flexp.com.ua/library/article/175/>
12. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child friendly justice (Adopted by the Committee of Ministers on 17 November 2010 meeting of the Ministers' Deputies at the 1098th session) [Electronic resource] // Council of Europe. Committee of Ministers. — Access mode: <https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?id=1705197&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383>.

А н о т а ц і я

Крестовська Н. М. Ювенальна правова культура. — Стаття.

У статті поставлена проблема ювенальної правової культури як складової культури прав людини. Надане визначення ювенальної правової культури та охарактеризовані основні її складові на прикладі сучасного українського суспільства.

Ключові слова: права дитини, ювенальна правова культура, культура прав людини, ювенальне законодавство, ювенальна правосвідомість.

А н н о т а ц и я

Крестовская Н. Н. Ювенальная правовая культура. — Статья.

В статье поставлена проблема ювенальной правовой культуры как составляющей культуры прав человека. Дается определение ювенальной правовой культуры и охарактеризованы основные ее составляющие на примере современного украинского общества.

Ключевые слова: права ребенка, ювенальная правовая культура, культура прав человека, ювенальное законодательство, ювенальное правосознание.

S u m m a r y

Krestovska N. M. Juvenile Law Culture. — Article.

The problem of juvenile law culture as a component of human rights culture is raised in the article. A definition of the juvenile law culture is presented, and its components are characterised on the example of modern Ukrainian society.

Keywords: rights of a child, juvenile law culture, human rights culture, juvenile legislation, juvenile law consciousness.